

ТУРИСТИЧКА АТРАКТИВНОСТ АРХЕОЛОШКОГ ЛОКАЛИТЕТА ФЕЛИКС РОМУЛИЈАНА*

ДАНИЈЕЛА ВОЗА**, МИЛОВАН ВУКОВИЋ

Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, В.Ј. 12, 19210 Бор, Србија

Сажетак: У источној Србији, на десетом километру пута Бољевац–Зајечар, налази се археолошко налазиште Феликс Ромулијана (словенски Гамзиград) које представља остатке палате римског цара Гаја Валерија Максимијана Галерија. О вредности и значају овог јединственог споменика, који датира из касноантичког периода, довољно говори чињеница да је 2007. године увршћен на УНЕСКО-ву Листу светске културне баштине. У овом раду представљен је туристичко-географски положај Феликс Ромулијане, архитектонско уређење некадашње царске палате, уметничка вредност, историја и ток археолошких истраживања, као и мере заштите локалитета и систем управљања. Други део рада састоји се од резултата туристичке валоризације, извршене по моделу Хилари ду Крос. Циљ рада јесте да се утврди начин на који је могуће извршити презентацију ове културно-историјске вредности потенцијалним туристима (како домаћим, тако и страним), као и да се укаже на слабости, али и на шансе у туристичком валоризовању. На крају, може се закључити да би стратегију развоја туризма овог краја требало заснивати на промоцији културног туризма, чији би носилац био археолошки комплекс Гамзиград.

Кључне речи: Феликс Ромулијана, Гамзиград, археолошки локалитет, туристичка валоризација

Увод

У туризму савременог доба уочава се експанзија и доминација интересовања туриста за упознавањем различитих култура и све већа заступљеност културног туризма (Boyd, 2002; Richards, 2007). Културни туризам подразумева: „туристички доживљај и контакт са локалним становништвом и њиховим културним изразима, доживљај јединствености културе, њеног наслеђа и одлика људи и места“ (Wall and Mathieson, 2006. p.261). Пратећи светске туристичке трендове, институције Републике Србије посвећују све више пажње развоју овог вида туризма, а у складу са богатом културном понудом локалних заједница (Ђукић и Тодоровић, 2008). Темелји за развој културног туризма у нашој земљи постављени су на научном скупу у Сокобањи 2002. године усвајањем закључака о неопходности побољшања међусекторске повезаности и мултидисциплинарног приступа у образовању (Живановић и Антић, 2008). Ипак, степен искоришћености туристичких потенцијала које пружају споменици културе код нас је, још увек, на незавидном нивоу.

Према препорукама међународних организација за заштиту културног наслеђа, историјске споменике и локалитете би требало промовисати као потенцијалне

---

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

** E-mail: dvoza@tf.bor.ac.rs

туристичке дестинације. Богатству културног наслеђа наше земље нарочито доприносе археолошка налазишта која, као изворна места трагова праисторијског и античког доба, пружају посетиоцима основна знања о тековинама ондашњих цивилизација. Најзначајнији археолошки локалитети су: Лепенски вир, Винча, Трајанова табла, Виминацијум, Феликс Ромулијана и Сирмијум. Сви они се убрајају у споменике културе од изузетног значаја.

Феликс Ромулијана у Гамзиграду код Зајечара, представља најочуванији антички локалитет у Србији (Ћирковић, 2003). У прилог културном значају простора на коме се налазе остаци римске царске палате, посвећене императору Гају Валерију Галерију, говори и чињеница да је од 29. јуна 2007. године, овај локалитет увршћен на УНЕСКО–ву Листу светске природне и културне баштине. Све ово значајно доприноси туристичкој вредности археолошког налазишта у Гамзиграду.

Туристичко – географски положај

У источној Србији, у непосредној близини магистралних путева Е-761 (Параћин – Зајечар – Бугарска) и Е-771 (Ниш – Зајечар – Кладово – Румунија), односно на око 70 км од ауто – пута Е-75, лоцирано је археолошко налазиште Феликс Ромулијана. Најближе градске општине су Зајечар, Бољевац и Бор. Регионални градски центар - град Зајечар, под чију општину спада овај локалитет, удаљен је свега 11 километара. На око 100 километара удаљености од подручја Гамзиграда, налази се град Ниш који поред комплетне саобраћајне инфраструктуре, поседује и аеродром.

Археолошки локалитет Гамзиград налази се у области Кучајских планина, на надморској висини од 240 м. Подручје Гамзиграда и околине карактерише умерено - континентална клима са подпланинским елементима. Притом, годишња инсолација од преко 2000 сати (максимално у току лета), са мало падавина и доминантним летњим северозападним ветром, чини га још атрактивнијим (Службени гласник РС, 2004). Морфолошке особености и бујна и разноврсна вегетација околног рељефа дају посебну драж овом простору који се може представити као *“природни амфитеатар са утврђеном царском палатом у средишту”* (The Institute for protection of cultural monuments of Serbia, 2005), долином и терасом Црног Тимока. Ужи појас реке Црни Тимок и термални извори оближње Гамзиградске бање су водеће природне вредности на подручју овог археолошког налазишта.

Развој туризма и рекреације представља велики потенцијал овог простора и привредну грану на којој би могао да се заснива будући привредни развој. Главна понуда заснива се на два кључна мотива туристичке тражње – културном добру Ромулијана и Гамзиградској бањи са Црним Тимоком. Близина регионалног центра Зајечар додатно доприноси комплементарности туристичке понуде. Туристички мотиви уже и шире околине који су валоризовани и афирмисани као места за одмор и рекреацију су још: Рготско језеро, језеро Совинац, Борско језеро, одмаралиште Савача, Брестовачка бања, Сокобања, планина Стол, Злотске пећине и многи други. Поред Ромулијане, изузетну потпору могућности развоја културног туризма овог краја пружају бројни сакрални објекти – манастири и цркве, који се истичу временом настанка, ликовним вредностима и историјским значајем. Такође, ту су и најстарији објекти народног градитељства општине Зајечар: Радул - бегов конак и Турска воденица, као и велики број спомен обележја. Спој природних лепота и културно – историјских вредности чини да овај крај постане још атрактивнији за посету туриста.

На основу свега изнетог, може се закључити да подручје Гамзиграда и околине има задовољавајући туристичко – географски положај.

Ток истраживања и историја археолошког налазишта

Гамзиград се у литератури први пут спомиње 1845. године (Лаловић, 1984; Живић, 2003) када саксонски рударски поглавар барон фон Хердер у свом путопису „Рударскиј пут по Србији“ детаљно описује и даје стручне оцене и претпоставке о овом значајном локалитету. После барона Хердера о Гамзиграду пише и немачки геолог Брајтхаупт. Током друге половине XIX века аустријски археолог, историчар и путописац Феликс Каниц оставља изузетно значајне писане трагове о овом месту. У својим делима о Србији, он је начинио веома значајне цртеже видљивих делова бедема и кула, као и целог околног предела Гамзиграда, а нарочито истиче да је реч о „једној од највећих и најочуванијих римских грађевина у Европи“ (Срејовић, 2001).

Након почетног, готово романтичарског усхићења над овим археолошким локалитетом, наступа период рационалног просуђивања када су га многи истраживачи и путописци спомињали као место остатака некадашњег војног логора (каструма). Неки од тих истраживача су: Миличевић (1876), Драгашевић (1877), Карић (1887), Мишковић (1887), Валтровић (1890), Мачај (1892), Вулић (1901), Станојевић (1925), Пантелић (1933), Станојевић (1940), Бошковић (1950) (Лаловић, 1984). Захваљујући архитекти Ђорђу Бошковићу, који је 1950. године истакао потребу да се овај касноантички споменик заштити и истражи, 1953. започињу систематска археолошка истраживања под руководством Ђорђа Мано-Зисија. Ова истраживања резултирала су конкретнијим закључцима о намени и значају Гамзиграда. Ископавања која су уследила показала су да Гамзиград није био војни логор већ велелепни дворца изграђен за кратко време и то по вољи и замисли једног цара (Срејовић, 2001). Златно доба Гамзиграда започело је 1970. године када је руководство истраживањима овог археолошког локалитета, преузео Академик Проф. Др Драгослав Срејовић. Он је све до своје смрти 1996. године покушавао и, коначно, успео у својој намери да Гамзиграду обезбеди истакнуто место у светској археологији, какво му по значају и припада (Живић, 2003).

Недостатак писаних доказа дуго је спутавао археологе у прецизном одређивању периода настанка дворца и имена императора који је у њему живео. Открићем натписа на фрагменту архитектонске пластике у палати у југозападном делу насеља, 23. јуна 1984. године, разрешене су све дилеме (Лаловић, 1984). Захваљујући уклесаном натпису Felix Romuliana (Срећна Ромулијана), дошло се до закључка да је реч о резиденцији римског цара Гаја Галерија Валерија Максимјана (293 – 311 године нове ере), месту које је овај император назвао по својој мајци Ромули и у коме је рођен и сахрањен.

Након до сада обављених археолошких истраживања, у хронологији развоја овог насеља може се уочити неколико фаза и извесне особености. Историја Гамзиграда се може сагледати кроз седам периода:

- праисторијско насеље - II и I миленијум пре нове ере;
- римско пољско насеље - II век нове ере;
- римски дворца – крај III и почетак IV века;
- црквено добро – IV и V век;
- рановизантијско насеље – V и VII век;
- средњовековни град – XI век и
- привремено склониште у време турских освајања – XIV и XV век.

Градитељска делатност на подручју Гамзиграда је много пута прекидана услед пожара и напада Хуна и Авара. Живот се на овим просторима често гасио и подизао из пепела, док је насеље мењало своју намену. Гамзиград је коначно напуштен у другој половини XI века и више никад није обновљен, изузев тога што је у XIV и XV веку служио као склониште приликом најезди Турака.

Архитектонско уређење

Гамзиград означава највиши домет градитељске вештине прве деценије IV века. У прилог томе говори не само положај Ромулијане, већ и све што је на том простору изграђено или донесено из удаљених делова царства. Монолитни стубови од ретких врста камена, сложене архитектонске форме, монументални и луксузни објекти указују да је грађење Ромулијане било поверено највештијим мајсторима и најбољим архитектама (Срејовић, 1997). Такође, Галеријева палата се може посматрати као зачетак византијске архитектуре, јер се у њеној градњи препознају карактеристичне одлике исте. Несумњиво, Гамзиград се убраја у ранг споменика касноантичке дворске архитектуре у коме се налази Диоклецијанова палата у Сплиту.

Основу гамзиградске тврђаве чини ромбоид површине око 4,5 хектара. На локалитету су данас видљиви остаци бедема и кула које на одређеним местима досежу висину и до 15 метара. Археолошким ископавањима откривено је да су постојала два утврђења са бројним зградама најразноврснијих намена (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Све грађевине, као и оба утврђења, грађене су од истог материјала – опеке комбиноване са разним врстама локалног камена. У оквиру Галеријеве палате делимично или у целини су истражене следеће грађевине (види слику 2):

1. западна капија и бедеми првобитног утврђења;
2. источна и западна капија и бедеми млађег утврђења;
3. палата у северозападној четврти;
4. храм у северном делу;
5. палата у североисточној четврти;
6. грађевина са коридором;
7. храм у јужном делу;
8. једнобродна грађевина;
9. петобродна грађевина;
10. мала палата у југозападној четврти;
11. једнобродна грађевина у југоисточној четврти и
12. купатило (Живић, 2003).

Старије утврђење се често поистовећује са фортификацијом Диоклецијанове палате у Сплиту. Према пројекцији, вероватно је имало ортогоналну основу, а чинило га је шеснаест кула повезаних бедемом. Од првобитне фортификације су истражена западна врата и део бедема са једном четвороугаоном кулом и портиком. Западна врата фланкирају две октогоналне куле и део обимног градског зида (Чанак-Медић, 1966). Доста су очуване, те омогућавају поуздану реконструкцију изгледа првобитног утврђења.

Бедем млађег утврђења сачињен је од двадесет полигуналних кула. Бедеми су били дебљине 3,60 м, а куле пречника 23-36 м. Ископавањима су откривени бројни фрагменти архитектонске скулптуре који су омогућили савршено реконструисање појединих сегмената улазних капија (источне и западне) и кула које их окружују (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005).

Монументалне грађевине млађег утврђења деле се у две групе – у северном и јужном делу. Групу грађевина смештених у северном делу чине: храм, Палата I, Палата II и велика грађевина са коридором која се на њу надовезује. Храм у овом делу је у потпуности истражен. Просторним анализама утврђено је да припада типу тетрастилног простилоса, што значи да је улаз постављен на четири стуба. Претпоставља се да је храм био намењен богињи Кибели, односно Великој мајци богова. Палату I чинило је пет дворана: једна октогонална просторија, три перистила

и мање купатило (Живић, 2003). На самом почетку археолошког истраживања ове палате било је јасно да је реч о изузетној грађевини. У прилог томе говорио је не само просторни план, већ и луксуз подова и зидних декорација у њој. Централни део Палате II представљао је правоугаони перистил, док су око њега биле поређане просторије различитих намена.

Јужним делом Ромулијане доминира Велики храм правоугаоне основе. Систематским истраживањима, обављеним крајем седамдесетих година прошлог века, пронађени су делови подијума и стубишта спомен – храма (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Претпоставља се да је овај храм имао две колонаде стубова: вишу, са коринтским стубовима и нижу, са јонским (Живић, 2003). Галерије је овај доминантан храм посветио боговима Јупитеру и Херкулу. Око Великог храма биле су распоређене грађевине, на основу чије просторне концепције се закључује да су биле јавног карактера. С обзиром на то да нису истражене у целости, не може се прецизно дефинисати њихова тачна намена. Западно од храма налази се петобродна грађевина за коју се прилично поуздано може рећи да је имала функцију житнице. Ту је још и грађевина која личи на трибунал, јавно купатило и грађевина правоугаоне основе чија је намена непозната, а у којој је откривен део архиволте са уклесаним натписом Феликс Ромулијана.

Поред грађевина у оквиру бедема палате, треба споменути и сакрални комплекс на брду Магура, лоциран на око 1 км удаљености од главне капије Ромулијане. Ово је место где су цар Галерије и његова мајка Ромула сахрањени и посебним обредом уврштени међу богове (Срејовић, 2001.) Комплекс сачињавају два споменика и два маузолеја. Северно од сакралних споменика на врху Магуре налази се тетрапилон, споменик који је, сам по себи, визуелна представа Тетрархије. Археолошким истраживањима сакралног комплекса на Магури утврђено је да су сви споменици у његовом склопу саграђени за кратко време, као и да су их пројектовале и саградиле исте архитекте и градитељи који су били задужени за изградњу храмова у јужном и северном делу Ромулијане (Живић, 2003). Посебно се истиче комплементарност Ромулијане и Магуре, како у грађевинском, тако и у хронолошком погледу.

Уметничка вредност

Срејовић (2001) посматра Ромулијану као „велики политички и идеолошки споменик“ који илуструје мит о Галерију као владару који својим заслугама задобија вечни живот. Кроз бројна уметничка дела пронађена на територији археолошког локалитета Гамзиград може се уочити симболични приказ империјалне владавине цара и његово поистовећивање са римским боговима.

Декоративни елементи различитих мотива украшавали су фасаде млађег утврђења. Фасада монументалне источне капије, прекривена пиластрима, конзолама и парпетним плочама, украшена је елементима фигуралне декорације: тетрарси у паровима и војни стегови са представама тетрарха у медаљонима, силени који беру грожђе, паунови, орао са лоровим венцем у кљуну (Живић, 2003). Фасаду западне капије карактеришу флорални елементи (винова лоза, ловор и бршљан). Најзаступљенији декоративни елементи у овој палати – листови бршљана, лоровор венац и паунови, представљају симболе вечног трајања и бесмртности (Срејовић, 2001).

Остаци раскошних подних мозаика пронађени су у готово свакој грађевини Феликс Ромулијане. Дворане Палате I украшавају: мозаички тепих са геометријским мотивима у чијем је седишту представа лавиринта, мозаички теписи са геометријском орнаментиком и сценама из лова и мозаички тепих са представом бога

Диониса. Представе на гамзиградским мозаицима наговештавају садржину и дух ранохришћанске уметности која, већ неколико деценија касније, у време владавине Константина Великог и његових непосредних наследника, долази до пуног изражаја на простору централног Балкана (Срејовић, 2001). Фреске и скупоцене оплате од мермера и зеленог порфирита карактеришу грађевине у јужном и североисточном делу. У непосредној близини Великог храма откривени су фрагменти скулптура од белог мермера од којих су најзначајније глава Јупитера и глава Херкула. На основу ових остатака извршено је дефинисање његове намене. Пронађени су и бројни фрагменти мермерних скулптура богова и хероја, за које се сматра да су рађени по грчким узорцима из V и IV века пре нове ере.

Уметничке творевине приказане у Ромулијани несумњиво представљају највиши дOMET стваралаштва почетком IV века. Најпризнатији и најугледнији уметници и ствараоци тог доба били су ангажовани на пословима декорације Галеријеве палате, чија се раскош и монументалност огледа у употреби најскупочијих материјала (мермер, зелени порфирит, црвени гранит). Мозаици, фреске и скулптуре изузетне лепоте и уметничке и историјске вредности сведоче о значају уметности касноантичког периода и стављају Ромулијану у ред најрепрезентативнијих археолошких налазишта у Европи.

Заштита и управљање културним добром

С обзиром на то да се археолошки локалитет Гамзиград сматра једним од најочуванијих у Европи из тог периода, потребно је уложити напоре за његову заштиту и ревитализацију да би такав и остао. Усклађивањем активности које се предузимају на локалитету са установљеним системом заштите и коришћења, обезбеђује се очување материјалних и духовних вредности које га сврставају у ранг културних добара од изузетног значаја. Притом, неопходно је развијати пројекте којима би се подизала свест јавности о важности заштите архитектонског наслеђа као елемента културног идентитета и извора инспирације и креативности садашњости и будућности (Ротер-Благојевић и сар., 2009). Уписивањем у Листу светске природне и културне баштине, активности научног истраживања и едукације добиле су и свој комерцијални аспект, којим се значајан део средстава обезбеђује за даље културолошке активности на овом простору.

У складу са законском регулативом, институције овлашћене за заштиту културних добара имају следеће задатке: планирање, одређивање и спровођење техничке заштите споменика, доношење одлука о мерама заштите, прикупљање и чување потребне документације у вези споменика, праћење њихове заштите и коришћење са циљем спречавања непланираног рушења, реконструисање и обнова културног добра и њеног заштићеног подручја (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Како налаже Закон о културним добрима (Службени гласник, 2004), за послове рестаурације и конзервације споменика културе наше земље задужен је Завод за заштиту споменика културе Републике Србије. Завод предлаже годишње и дугорочне планове реконструкције које, након усвајања од стране Управног одбора Завода за заштиту споменика културе, ратификује Министарство културе. Коначне одлуке о техничким мерама заштите на археолошком локалитету Гамзиград доноси Министарство културе, а на предлог Завода за заштиту споменика. Након коначних одлука, Завод израђује План конзервације у коме се појединачно представљају све фазе конзервације или обнове споменика. Уколико су планом предвиђени послови рестаурације, потребно је у планирање пројекта укључити и Археолошки институт. На овај начин, обезбеђује се гаранција да је пројекат у складу са превентивним мерама. Контролу радова на

културним добрима обављају инспектори Министарства културе и надлежне општинске управе који проверавају напредак археолошких истраживања и конзерваторских радова.

За разлику од правне и техничке заштите које су засноване на високом степену стручности, управљање културним добрима је област у којој још увек нема искусног и добро обученог кадра. Експертни тим, који чине људи различитих професија, формиран је у складу са општим принципима будућег интегративног приступа презентације археолошког налазишта Гамзиград (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Културна баштина се третира кроз просторне планове подручја посебне намене, где се на листи приоритета, између осталих, налази и археолошки локалитет Ромулијана (Живановић и Ђорђевић, 2005). Културним добром Гамзиград управља Република Србија, а директно надлежна државна институција је Завод за заштиту споменика Србије. Јуна 2005. године дефинисан је План за менаџмент, истраживање, заштиту и презентацију археолошког локалитета Гамзиград. Овим документом одређене су неопходне законске и техничке мере заштите и списак активности за конзервацију, рестаурацију и презентацију археолошког налазишта. О одржавању и промоцији локалитета бригу води Народни музеј у Зајечару који своје активности одређује на годишњем нивоу.

Туристичка валоризација археолошког налазишта Феликс Ромулијана по Хилари ду Крос-ин моделу

Туристичка валоризација представља „утврђивање или процену вредности туристичких атрактивности, односно процену туристичких атрактивности свих оних појава, објеката и простора који имају поред осталих карактеристика и својство да су атрактивни (интересантни) за туристе и да кроз њих туристи могу задовољити своју туристичку (културну или рекреативну) потребу“ (Томка, 1998). Суштина туристичке валоризације огледа се у објективном сагледавању и оцењивању потенцијала посматраног ресурса, са циљем одређивања (не)оправданости инвестиционих активности усмерених ка развоју туризма. Полазни корак у спровођењу туристичке валоризације, након избора предмета валоризације, јесте одабир и постављање методе. У туризму не постоји експлицитно утврђен метод валоризације, па се претежно користе квантитативно – квалитативне методе које кроз нумеричко изражавање, дескрипцију, а понекад и графички приказ изражавају вредност ресурса који се валоризује (Бесермењи и др., 2010).

Приликом планирања одрживог развоја културног туризма на одређеној дестинацији велику улогу има туристичка валоризација културних добара (Ромелић и др., 2006). Хилари ду Крос (Du Cros, 2000) је развила модел валоризације културних добара, чији је циљ приближавање и оспособљавање туристичких атрактивности тржишту. Овим моделом, Кророва је у процес валоризације увела културно–туристичке субиндикаторе и степен њиховог градуирања за туристички сектор и сектор управљања културним добрима и за оцену робусности културног добра да прими посетиоце (Хацић, 2005; Стаменковић, 2005; Бесермењи и Пивац, 2008).

Оцена субиндикатора у туристичком сектору

Туристички сектор чине две врсте субиндикатора: тржишна привлачност и фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа. Субиндикатори се оцењују оценом од 0 до 5, међутим поједини индикатори имају и мање распоне бодова (Станојловић и др, 2010). Након оцењивања бодови се сабирају, а тржишна привлачност културних добара у туристичком сектору се оцењује на следећи начин: 0

до 20 бодова – слаба привлачност; од 21 до 40 бодова – средња привлачност; од 41 до 60 бодова – висока привлачност.

1. Тржишна привлачност

- Живописни *амбијент* долине реке Црни Тимок оивичене планинама источне Србије, у коме је смештен археолошки локалитет Феликс Ромулијана, поседује потенцијал за високу оцену. Ипак, још увек има простора за уређења, те је садашња оцена 4 (слаб 0-1, адекватан 2-3, добар 4, одличан 5).
- Археолошки комплекс Гамзиград представља значајно културно-историјско добро, добро *познато ван локалне области*. Уједно, предмет је посете многобројних екскурзија и може се оценити оценом 4 (не 0, донекле 1-3, веома добро 4-5).
- Феликс Ромулијана представља *важан национални симбол*, првенствено због чињенице да је реч о најатрактивнијем и најочуванијем споменику римске дворске архитектуре. Оцена је 5 (не 0, има потенцијал 1-3, да 4-5).
- Велики културни и историјски значај овог локалитета, као и његова бурна историја пружа могућност едукованим интерпретаторима да испричају посетиоцима интересантну причу. Нарочито су занимљиве приче о императору Галерију и његовом животу, али и смрти. На основу тога, може се закључити да је реч о *едукативном месту* и доделити оцена 5 (не 0, има потенцијал 1-3, да 4-5).
- Овај локалитет је својим специфичним особинама *јасно диференциран од околних културних добара*, те се овом индикатору може доделити оцена 5 (сиромашно 0-1, адекватно 2-3, добро 4, одлично 5).
- Амбијент у коме се налази, културно – историјске вредности, као и бурна историја и занимљиве приче које прате локалитет на коме се налазе остаци царске палате Феликс Ромулијана, чине га нарочито *привлачним за специјалне потребе*. Почев од 1993. на овом месту се одржава међународна манифестација „Летња филозофска школа“ која пружа својим полазницима филозофско образовање у класичном филозофском духу. Такође, сваке године 12. септембра обележава се Дан европске културне баштине. Овај фактор добија оцену 4 (уопште не 0, има потенцијал 1-3, да 4-5).
- Висок степен *комплементарности са другим туристичким производима* на дестинацији одликује ово археолошко налазиште (културни, бањски, едукативни, манифестациони, верски, излетнички), а оцена је 4 (уопште не 0, има извештан потенцијал 1-3, да 4-5).
- *Туристичка активност у региону* постаје све јача, али је степен туристичке организованости релативно слаб. Оно што је неопходно је чвршће повезивање туристичких и културних радника у циљу промоције културног туризма и локалитета. Такође, врло је битно едуковање и укључивање локалног становништва у активности усмерене ка туристичком развоју. Узрок Оцена је 3 (скоро никаква 0, у извесној мери 1-3, високо 4-5).
- Локалитет *јасно асоцира са културом*, првенствено због бројних културних активности и споменика културе који се налазе у његовом окружењу, те је оцена 4 (уопште не 0, донекле 1-3, потпуно 4-5).

2. Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

- *Пристап археолошком локалитету* је дозвољен, а оцена је 3 (није дозвољен 0, ограничен пристап 1-2, дозвољен пристап свим елементима културног добра 3-4).
- *Транспорт од популационог центра до културног добра* је добар чему доприноси близина и повољан положај културног добра у односу на општински и регионални центар. Такође, транспорт до археолошког налазишта је добар узимајући у обзир и доступност од емитивних центара у оквиру земље. До ове локације се може стићи аутомобилом, аутобусом, возом. Оцена је 2 (веома је удаљено/тежак пристап 0, олакшана је доступност 1-2, одлична доступност 3).
- У околини Феликс Ромулијане налазе се бројне културне атракције. Ту спадају Радул-бегов конак и турска воденица, као и многи споменици смештени у граду Зајечару. Ту су и бројни манастири и цркве, позориште „Зоран Радмиловић“, народни музеј „Зајечар“. *Близина других културних атракција* може се оценити оценом 2 (веома удаљено 0, олакшан пристап 1-2, растојање се може лако и брзо прећи пешке 3).
- *Услугне погодности* које се тичу доступности информација о културном добру су адекватне (промотивни материјали, илустрације, монографије). У оквиру комплекса налази се услужни објекат у виду кафића где се посетиоци могу одморити и освежити. До локалитета се лако долази, јер постоје табле са потребним информацијама о његовој близини. Постоји и паркинг простор одговарајућег капацитета. Овај индикатор се може оценити оценом 4 (слабе 0, адекватне 1-2, добре 3-4, одличне 5).

Укупна оцена индикатора туристичког сектора је 49, односно висок је степен тржишне привлачности, а постоје и добри услови за дизајнирање туристичког производа (слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41 – 60).

Сектор менаџмента културних добара

1. Културно-историјски значај

- Археолошки комплекс Феликс Ромулијана има изузетну *уметничку вредност*. Објекти царске палате били су богато украшени фрескама, подним мозаицима, вестибулама велике уметничке вредности. Такође, пронађени су делови скулптура попут глава Јупитера, Херкула, Галерија и других који се данас чувају у Народном музеју у Зајечару и сведоче о уметности касноантичког периода. Стога, субиндикатор естетске вредности можемо оценити највишом оценом 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).
- Велику *историјску вредност* овог локалитета одређује период изградње (III и IV век), те је оцена 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).
- Учесници ђачких екскурзија и остали туристи приликом посете овом археолошком локалитету, уз помоћ стручних и едукованих водича, могу чути занимљиве приче о касноантичком периоду, цару Галерију и животу, уметности и архитектури тог доба. Оцена *едукационе вредности* Феликс Ромулијане је 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).
- *Друштвену вредност* овог археолошког локалитета одређује његова улога места за окупљање и дружење људи, али и манифестације које се овде одржавају. Ипак, друштвена вредност није довољно афирмисана, те је оцена 1 (ниска 0, средња 1, висока 2).

- *Научно–истраживачка вредност* подразумева степен заинтересованости научника, историчара и археолога за посматраним објектом. Феликс Ромулијана представља велики изазов за истраживаче, па се овај субиндикатор може оценити оценом 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).
- Археолошко налазиште Феликс Ромулијана представља *ретко културно добро* на дестинацији, односно региону. Ово културно добро је раритет, захваљујући томе што је „једини пример ове врсте изградње од периода друге тетрархије (The Institute for protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Оцена је 3 (уобичајена културна добра исте врсте 0, мање уобичајена добра исте врсте 1, ретка добра исте врсте 2, уникатно добро исте врсте 3).
- Археолошки комплекс Гамзиград, са изузетно очуваним остацима царске палате и пропратних грађевина, може се окарактерисати као врло *репрезентативан*. Сврставање овог локалитета на Листу светске културне баштине, нарочито је допринело његовој репрезентативности и стварању могућности за привлачење туриста, што доноси оцену 4 (слаба 1, добра 2-3, одлична 4).

2. Робусност

- Археолошки локалитет Феликс Ромулијана може да прими доста посетилаца без оштећења објеката, само под условом да они поштују адекватне норме понашања. *Осетљивост културног добра* можемо оценити оценом 1 (велика 0-1, прилична 2-3, није осетљиво 4).
- Конзервирани архитектонски делови, западна капија и куле које је окружују, палата у северо-западном делу са мозаицима, базилике, терме, мали храм и Јупитеров храм у добром су стању захваљујући предузетим *мерама репарације*. Међутим, стање фасада кула источне капије рапидно се погоршава, те је рад на њиховој неопходно што пре започети (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Генерално посматрано, остаци Галеријеве царске палате, са свим пропратним објектима, налазе се у адекватним условима, а да би се такво стање одржало и у будућности морају се редовно вршити конзерваторски радови. Оцена је 3 (слабо 0, делимично извршено 1, добро 2-3, одлично 4).
- *План управљања културним добром* постоји. Нарочито треба истаћи постојање Мастер плана „Пут римских царева – Феликс Ромулијана“, израђеног од стране Економског факултета Универзитета у Београду, а који подразумева развој културно-историјске руте везане за староримско наслеђе, као једног од приоритета туристичког развоја у Србији. Оцена је 5 (нема плана 0, у припреми је 1-4, постоји 5).
- *Регуларни мониторинг и одржавање културног добра* су присутни и под надлежношћу су Републичког завода за заштиту споменика културе и Народног музеја у Зајечару. Оцена је 4 (слабо 0, донекле 1-2, добро 3-4, одлично 5).
- *Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца* је велика. Претпоставља се да би превелики број посетилаца могао да наруши изглед овог културног добра, иако се тако нешто до сада није догодило. Оцена је 3 (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5).
- *Могућности модификација* као део развоја производа постоје, посебно када је реч о уређењу зелених површина, увођењу савременог осветљења, уређењу прилаза комплексу, али то не би требало да има негативан утицај на физичко

стање културног добра. Оцена је 4 (велика могућност 1, средња 2-4, мала могућност 5).

- *Консултације са стејкхолдерима*, нарочито око *инвестирања*, требало би вршити у оквиру планирања и организовања туризма овог региона. Последњих година доста тога је урађено по овом питању. Стање се, нарочито, побољшава након стављања локалитета под заштиту УНЕСКО-а, којим је омогућен приступ разним фондовима и побољшане су могућности за успостављање сарадње са организацијама широм света. Оцена је 4 (слаб 0, адекватан 1-2, добар 3-4, одличан 5).

Укупна оцена индикатора за сектор менаџмента културних добара је 40, што представља осредњу вредност (осетљивост/мала културна вредност 0-20, осредња вредност 21-40 и висока вредност 41-60).

Матрица тржишне привлачности/робусности

На основу претходне анализе поставља се *матрица тржишне привлачности (види табелу 1)* коју чини девет ћелија означених са $M(i,j)$ ($i,j=1,2,3$). У зависности од оцене коју је културно добро добило у претходном поступку, одређује се којој ћелији припада.

Приликом креирања туристичког производа у културном туризму највише потенцијала имају културна добра која се, након извршене туристичке валоризације, сврставају у ћелије $M(2,3)$ и $M(1,3)$. Културна добра са средњом и високом тржишном привлачношћу, али ниским степеном робусности могу се користити у сврху туризма, али тек онда када се обезбеде услови који ће спречити његово оштећење приликом посете туриста. Културна добра која одликује мала тржишна привлачност, $M(3,1)$, не могу се посматрати као дестинације које ће привући велики број туриста. Културна добра са високом или осредњом вредношћу индикатора културне значајности/робусности и осредњом туристичком привлачношћу морају се адекватно промовисати, али и заштити у смислу одређивања оптималног броја посетилаца ради успостављања одрживог развоја културног туризма (Стаменковић, 2005).

Након извршене туристичке валоризације, можемо закључити да археолошко налазиште Феликс Ромулијана код Зајечара представља културно добро у категорији $M(2,3)$, осредње вредности индикатора културне значајности/робусности и високе тржишне привлачности. Дакле, овај локалитет је подесан за развој туризма на дестинацији.

Закључак

Многобројна археолошка налазишта широм Европе говоре о периоду и тековинама моћне римске империје. Међу најзначајнијима несумњиво је Ромулијана – Галеријева задужбина, али и последњи споменик дворске архитектуре везан за Диоклецијанов систем управљања државом. Ова велелепна царска палата својим лускузом и величином премашује значај Диоклецијанове палате у Сплиту. Захваљујући очуваности остатака некадашње царске палате у Гамзиграду код Зајечара и истакнутим уметничким и архитектонским вредностима који је одликују, УНЕСКО је 2007. године овај локалитет уврстио у Листу светске природне и културне баштине. На тај начин, Гамзиград је допринео стварању изузетних могућности за промоцију и развој туризма, не само овог краја, већ и читаве Србије.

На основу спроведене туристичке валоризације може се закључити да археолошко налазиште Гамзиград спада у ред културних добара са изузетним културно – историјским значајем. Оцене субиндикатора за сектор менаџмента и

робусности културних добара указују на извесне недостатке, те је њихова вредност процењена као осредња. У складу са тим, потребно је посветити посебну пажњу конзервацији и одређивању оптималног броја посетилаца како би се смањило ризик од оштећења локалитета.

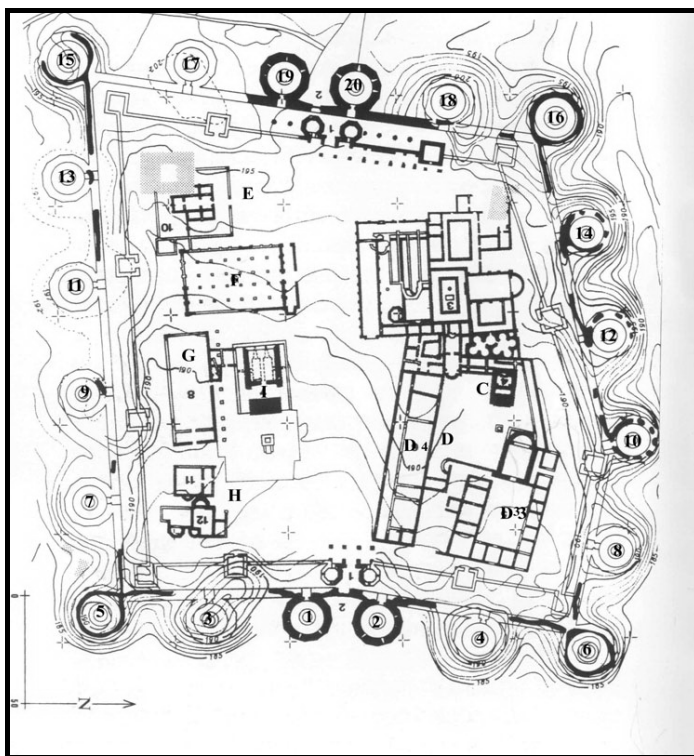
Према постојећим плановима (Службени гласник, 2004), циљеви развоја овог подручја заснивају се на унапређењу туризма и рекреације уз оптимално вредновање локалних комплементарних активности. Локалитет Гамзиград поседује изузетне потенцијале који га чине главним развојним мотивом Тимочког региона. Оно што је неопходно како би се све предности искористиле на прави начин, јесте покретање надлежних институција и појединаца који би својим знањем и финансијским улагањима допринели стварању туристичког производа базираног на археолошком локалитету Феликс Ромулијана. Инвестирањем у изградњу нове и реконструкцију постојеће материјалне базе, као и пажљивим креирањем и спровођењем маркетинг стратегије испунили би се услови за привлачење, не само домаћих, већ и иностраних туриста. Такође, потребно је едуковати локално становништво о значају непокретних културних добара и активно га укључити у активности унапређења туризма.

Последњих година уочавају се значајни помаци у управљању локалитетом. Од стране Народног музеја у Зајечару покренуте су многобројне иницијативе како би се извршила његова адекватна промоција и привукла пажња стручне јавности широм света. Наставком и унапређењем ове праксе би се Феликс Ромулијана, као културно добро изузетног значаја и вредности, у скоријој будућности могло укључити у културне и туристичке токове.

Литература

- Бесермењи, С. и Пивац, Т. (2008). Туристички значај Сирмијума. *Зборник радова ПМФ – Географски институт*, Београд, бр. 56, 151-164.
- Бесермењи, С., Марковић, С. и Јовичић, Д. (2010). Туристичка валоризација сакралних објеката грађених у стилу Рашке школе. *Зборник радова ПМФ – Географски институт*, Београд, бр. 58, 93-110.
- Boyd, S. (2002). Cultural and Heritage Tourism in Canada: Opportunities, principles and challenges. *Tourism and Hospitality Research 3(3)*, 211-233.
- Cros du H. (2000). Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong. Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR.
- Чанак - Медић, М. (1966). Резултати истраживања касноантичког утврђења код Гамзиграда. *Развитак 4-5*, 60-65.
- Ћирковић, С. (2003). Споменици културе од изузетног значаја као туристичка вредност Србије. *Гласник српског географског друштва 83(2)*, 71-86.
- Ђукић, В. и Тодоровић, М. (2008). Културни туризам – мост између културе и туристичке политике. *Зборник радова Факултета драмских уметности 13-14*, 265-283.
- Хаџић, О. (2005). Културни туризам. Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно – математички факултет, Универзитет у Новом Саду.
- Лаловић, А. (1984). Гамзиград Феликс Ромулијана. *Развитак 4-5*, 88-92.
- Richards, G. (2007). Cultural Tourism: global and local perspectives. New York: The Haworth Hospitality Press.
- Република Србија (2004). Просторни план подручја археолошког налазишта Ромулијана – Гамзиград. Службени гласник РС 131/04.
- Ромелић, Ј., Пивац, Т. и Кошић, К. (2006). Туристичка валоризација старог градског језгра Новог Сада по моделу Х. ду Крос. *Гласник српског географског друштва 86(2)*, 251-260.
- Roter-Blagojević, M., Milošević, G. and Radivojević, A. (2009). A new approach to renewal and presentation of an archeological site as unique cultural landscape. *SPATIUM International Review 20*, 35-40.
- Срејовић, Д. (1997). Археолошки лексикон. Београд: Савремена администрација.
- Срејовић, Д. (2001). Искуства прошлости. Београд: Арс Либри и Кремен.
- Стаменковић, И. (2005). Могућност примене матрице тржишне привлачности-робусности: студија случаја на примеру културног туризма Спомен збирке Павла Бељанског у Новом Саду. *Туризам 9*, 120-123.
- Станојловић, А., Ђурчић, Н. и Павловић, Н. (2010). Туристичка валоризација локалитета „Лазарев град“ у Крушевцу. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ 60(2)*, 77-92.
- The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia (2005). Gamzigrad – Romuliana Palace of Galerius. Nomination of Archeological Site for Inclusion on the World Heritage List.
- Томка, Д. (1998). Култура кроз простор, време и туризам. Нови Сад: Институт за географију, Природно – математички факултет, Универзитет у Новом Саду.
- Živanović, T. and Đorđević, D. (2005). Cultural Heritage Issues within the Serbian Planning System. *Collection of the Papers 53*, 53-66.
- Живановић, К. и Антић, И. (2008). Партнерство између културе и туризма: студија случаја „Кикиндски мамут“. *Рад музеја Војводине 50*, 339-354.
- Живић, М. (2003). Ромулијана: Галеријева царска палата. Зајечар: Народни Музеј.
- Wall, G. and Mathieson, A. (2006). Tourism: change, impacts and opportunities. Harlow: Pearson/Prentice & Hall, UK.

Прилози

Слика 1. Основа царске палате

Табела 1. Матрица тржишне привлачности (Извор: Х. ду Крос, 2000)

Робусност	41 – 60	М (1,1)	М (1,2)	М (1,3)
	21 – 40	М (2,1)	М (2,2)	М (2,3)
	0 – 20	М (3,1)	М (3,2)	М (3,3)
		0 - 20	21 - 40	41 - 60
Тржишна привлачност				

TOURIST ATTRACTIVENESS OF FELIX ROMULIANA ARCHAEOLOGICAL SITE*

DANIJELA VOZA**, MILOVAN VUKOVIĆ

University of Belgrade, Technical Faculty at Bor, V.J. 12, 19210 Bor, Serbia

Abstract: Archaeological site Felix Romuliana is located in Eastern Serbia, on the 10th kilometer of Boljevac – Zajecar road. It represents the remains of the Roman emperor Gaius Valerius Maximian Gallery's palace. The value and importance of this unique monument, which dates from the late Roman period, are shown by the fact that in 2007. it was included in the UNESCO list of world cultural heritage. This paper introduces touristic – geographic location of Felix Romuliana, its artistic value, history and progress of archeological research as well as protection measures and site management system. The second part consist the tourist valorization results, made by Hilari du Cros model. Aim of the article is to determine the manner in which it is possible to make a presentation of cultural and historic values of the potential tourists (both domestic and foreign) and to point out the weaknesses and the opportunities in the tourist valorization. Finally, it can be concluded that the strategy for tourism development in this area should be based on the promotion of cultural tourism, which would be the holder of the Gamzigrad archeological complex.

Key words: Felix Romuliana, Gamzigrad, archeological site, tourist valorization

Introduction

In modern tourism can be seen the expansion and domination of tourist interest in learning about different cultures and the increasing representation of cultural tourism (Boyd 2002; Richards, 2007). Cultural tourism involves “travel experience and contact with local people and their cultural expressions, to experience the uniqueness of culture, its heritage and quality of people and places” (Wall and Mathieson, 2006. p.261). Following global tourism trends, the institutions of the Republic of Serbia devote more attention to developing this form of tourism, in line with its rich cultural offerings of the local community (Djukic and Todorovic, 2008). The foundations of the cultural tourism development in our country are set at a symposium in Soko spa 2002. when the conclusions of the necessity of improving inter-sectoral links and multidisciplinary approach to education were adopted (Živanović and Antić, 2008). However, the degree of tourism potential utilization offered by monuments in our country is still at an unfavorable level.

According to the recommendations of international organizations for the protection of the cultural heritage, historical monuments and sites should be promoted as a potential tourist destination. Cultural heritage richness of our country in particular contributes to the archeological sites, as the source of prehistoric and ancient time traces, providing visitors basic understandings of the achievements of the civilizations from those periods. The most significant archeological sites are: Lepenski Vir, Vinca, Traiana, Viminacium, Felix Romuliana and Sirmium. All of them are the monuments of great importance.

Felix Romuliana in Gamzigrad near Zajecar is the best preserved Roman site in Serbia (Ćirković, 2003). In addition to the cultural significance of the area in which are remains of Roman imperial palace, dedicated to the emperor Gaius Valerius Gallery, is the fact that of

---

* Prepared as a part of the project *Sustainability of the Identity of Serbs and National Minorities in the Border Municipalities of Eastern and Southeastern Serbia* (179013), conducted at the University of Niš – Faculty of Mechanical Engineering, and supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

** E-mail: dvoza@tf.bor.ac.rs

29. June 2007. year the site was included into the UNESCO List of World Cultural and Natural Heritage. All this contributes significantly to the tourism value of archaeological site in Gamzigrad.

Touristic – geographic position

In eastern Serbia, near the main roads E-761 (Paracin-Zajecar-Bulgaria) and E-771 (Nis-Zajecar-Kladovo-Romania), or about 70 kilometers from the highway E-75 an archeological site Felix Romuliana is located. The nearest municipalities are Zajecar, Boljevac and Bor. Regional center – Zajecar city, whose municipality belongs this site, is only 11 kilometers far away. About 100 kilometers from Gamzigrad area is located the city of Nis, which is equipped with entire transport infrastructure and airport, too.

Archaeological site Felix Romuliana is located in the area of Kucaj Mountains at an attitude of 240 meters. Gamzigrad and its surroundings are characterized by the moderate – continental climate with under-mountain elements. Here, the annual insolation of over 2000 hours (maximum in summer), with little rainfall and dominant summer north-west wind, makes it even more attractive (Sluzbeni Glasnik, 2004). Morphological characteristics and lush and diverse vegetation of the surrounding landscape give a special charm to this space, which can be represented as a “*natural amphitheater with established imperial palace in its center*” (The Institute for protection of cultural monuments of Serbia, 2005). The narrow belt of Black Timok river and thermal springs of Gamzigrad spa are leading natural values in this archaeological site.

The development of tourism and recreation is a great potential of this region and presents the economic sector which could be base of future economic growth. The main offer is based on two key motives of tourist demand – cultural property Romuliana and Gamzigrad Spa with Black Timok river. Vicinity of the regional center Zajecar contributes to the complementary tourism offer. Travel motives of the closer and further area that are valorized and affirmed as places for recreation and vacation are: Rgotina lake, Sovinac lake, Bor lake, Savača resort, Brestovac spa, Soko spa, Stol mountain, Zlot caves and many others. Beside Romuliana, the significant support to this regions cultural tourism development opportunities provide a number of religious buildings – monasteries and churches, which emphasize the onset, artistic value and historical significance. Also, there are the oldest objects of national building: Radul – beg shelter, Turkish mills and many memorials. The combination of natural beauty and cultural-historical values makes this region becomes more attractive for tourist visits.

Based on all the above, it can be concluded that the area of Gamzigrad and its environment has the satisfactory touristic – geographical position.

The course of studies and archeological site history

In the literature, Gamzigrad have been mentioned for the first time in the year of 1845th (Lalovic, 1984; Zivic, 2003) when the Saxon mining head Baron von Herder, in his travelogue “The mining trip through Serbia” describes and provides professional assessment and assumptions about this important site. After Baron von Herder, German geologist Breighthaupt writes about Gamzigrad. During the second half of the 19th century, Austrian archaeologist, historian and travel writer Felix Kanitz had left very substantial written records about this place. In his works about Serbia, he made significance drawings of visible parts of walls and towers and of entire Gamzigrad surrounding countryside, he especially points out this presents “one of the largest and best preserved Roman building in Europe” (Srejskovic, 2011).

After the initial, almost romantic elation over this archaeological site, performs a period of rational judgment when many travel writers and researchers mention this site as the place of the remains of a former military camp (castrum). Some of this researchers are: Milicevic (1876), Dragasevic (1877), Karic (1887), Miskovic (1887), Valtrovic (1890), Macaj (1892), Vulic (1901), Stanojevic (1925), Pantelic (1933), Stanojevic (1940), Boskovic (1950), Lalovic (1984). Thanks to the architect Djuradj Boskovic, who underlined the need to protect and explore this late antiquity monument in the year of 1950, a systematic archaeological research under the direction of George Mano-Zisi had began in 1953. Those researches resulted with the concrete conclusions about the purpose and the importance of Gamzigrad. The followed excavations revealed that Gamzigrad was not a military camp but magnificent castle built in a short time and to the will and the concept of an emperor (Srejevic, 2001). The golden age of Gamzigrad began in 1970., when academician prof. Dr Dragoslav Srejevic took the leadership of archeological site surveys. Until his death in 1996. he was trying and finally succeeded in his intention to provide to Gamzigrad prominent place in world archeology, like it deserves thanks to its significance (Zivic, 2003).

The lack of written evidence has been hampered archaeologists for a long time in determining the precise time of castle origin and the name of the emperor who lived in it. The discovery of the inscription on an architectural sculpture fragment in the palace in the southwestern part of the settlement, 23. June 1984th, resolved all doubts (Lalovic, 1984). Thanks to the engraved inscription Felix Romuliana (Happy Romuliana), it was concluded that this was a residence of the Roman emperor Gaius Galerius Valerius Maximian (293-311 AD). This place is called by the emperor Romulus and his mother and it is place where the emperor was born and buried.

After the archaeological researches that were carried out so far, it can be recognized several phases and certain peculiarities in the chronology of this settlement development. Gamzigrad history can be seen through seven periods:

- prehistoric settlement – II and I millennium BC;
- Roman – polish settlement – II century AD;
- Roman castle – end of the third and beginning of the fourth century;
- church property – IV and V century;
- early Byzantine settlement – V and VII century;
- the medieval town – XI century and
- temporary shelter during the Turkish invasion – XIV and XV century.

Architectural activity in Gamzigrad was interrupted for many times due to the fires and Huns and Avars attacks. Life in this region had often been quenched and raised from the ashes, while the town changed his purpose. Gamzigrad was finally abandoned in the second half of the XI century and never been restored again, except the fourteenth and fifteenth centuries when it served as a refuge during the Turks invasions.

Architectural planning

Gamzigrad signifies the highest level of architectural skill of the first decade of the fourth century. This is corroborated not only by the position of Romuliana, but everything in this place that is built or brought from distant parts of the empire. Monolithic columns of the rare types of stone, complex architectural forms, monumental and luxurious objects show that the building of Romuliana was entrusted to the most skilled craftsmen and the best architects (Srejević, 1997). Also, Galerius palace can be seen as the beginning of Byzantine architecture, because in the construction are recognized characteristics features the same. Undoubtedly, Gamzigrad is in the rank of late antiquity architecture monuments as the Diocletian's Palace in Split.

The base of Gamzigrad fortress is in the rhomboid form with area of 4,5 hectares. At the site, there are still visible remains of the ramparts and towers, which in some places reaching a height of 15 meters. Archaeological excavations revealed that there were two fortresses with many buildings of the most diverse purposes (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). All buildings, and two fortresses were built of the same material - brick combined with various types of local stone. In the palace of Galerius in part or in whole are investigated following structures (see Figure 2):

1. Western gate and walls of the original fortifications;
2. Eastern and western gates and walls of younger fortification;
3. Palace in the northwestern quart;
4. Temple in the northern part;
5. Palace in the northeastern district;
6. Building with a corridor;
7. Temple in the southern park;
8. Single-aisle building;
9. five-aisle building;
10. Small palace in the southwest quart;
11. Single-aisle building in the southeast quart and
12. Bathroom (Zivic, 2003).

Older fortification is often identified with the fortification of the Diocletian Palace in Split. According to projections, it probably had an orthogonal basis, and consisted of sixteen towers connected by a wall. Of the original fortifications western part of the door and walls with a square-tower and portico were explored. The west door is flanked by two octagonal towers and part of an extensive town wall (Canak-Medic, 1966). They are quite conservative, and provide reliable reconstruction of the original fortress look.

Younger fort rampart is composed of twenty towers. The city walls were 3.60 m thick, and the towers diameters of 23-36 m. The excavations have uncovered many fragments of architectural sculpture that allowed perfect reconstruction of the individual segments of the entrance gate (east and west) and the towers that surround them (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005).

The monumental buildings of younger fortifications are divided into two groups - north and south. The buildings located in the northern part are: Temple, Palace I, II Memorial and a large building with a corridor that builds on it. The temple in this area is fully explored. Spatial analysis revealed that the entrance is set on four pillars. It is assumed that the temple was dedicated to the goddess Cybele, or the mother of the gods. The palace consisted of five halls: an octagonal room, three bathroom and small peristyle (Zivic, 2003). At the beginning of archaeological research of the palace, it was clear that this is a remarkable building. This was supported not only by a spatial plan, but also by luxury flooring and wall decoration in it. The central part of the Palace II was a rectangular peristyle, while there were lined rooms for different purposes around it.

In the southern part of Romuliana dominates the large rectangular temple. In systematic researches, conducted in late seventies, there were found parts of the dance floor and stairs memorial - Temple (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). It was believed that this temple had two pillars of the colonnade: a higher, with Corinthian columns and lower, with the ion (Zivic, 2003). Gallery dedicated the dominant temple to the gods Jupiter and Hercules. Around the Great Temple there were deployed construction, based on spatial concepts which concluded that they were a public character. Since they are not fully explored, we cannot precisely define their exact purpose. In the west of the temple is five-aisle building for which is pretty safe to say that it served as the granary. There is also a building that looks like a tribunal, a public bath and the building of

rectangular shape whose purpose is unknown, and where is discovered a part of the archivolt, with incised inscription Felix Romuliana.

Beside the buildings within the palace walls, we should mention the sacred complex on the hill of Magura, located about 1 km away from the main gate of Romuliana. This is a place where the Emperor Galerius and his mother Romulus buried and with special burial rites included among the gods (Srejovic, 2001.) Complex is consisted of two monuments and two mausoleums. Northern from the religious monuments, on top of the Magura hill, there is tetrapylon, a monument which is a visual representation of Tetrarchy. The archaeological excavations of sacred complex on Magura hill found that all the monuments in this part were built in a short time, and designed and built by the same architects and builders who were responsible for the construction of temples in the southern and northern part of Romuliana (Zivic, 2003). In particular, it emphasizes the complementary of Romuliana and Magura hill in construction and in chronological terms.

Artistic value

Srejovic (2001) observed Romuliana as "a political and ideological monument" which illustrates the myth of the Galery as a leader who on its own merits takes eternal life. Through numerous works of art found in the territory of the archaeological site Gamzigrad it can be noticed a symbolic representation of imperial reign and his identification with the Roman gods.

The facades of the younger fort were decorated with decorative elements of different motifs. The facade of monumental eastern gate, covered with pilasters, consoles and parapet panels, was decorated with figural decoration elements: tetrarchs in pairs, strong to pick grapes, peacocks, eagle with a laurel wreath in its beak (Zivic, 2003). Western facade of the gate is characterized by floral elements (vine, laurel and ivy). The most common decorative elements in the palace - sheets of ivy, laurel wreath and peacocks, are symbols of eternal life and immortality (Srejovic, 2001).

The remains of the gorgeous mosaic floor were found in almost every building of Felix Romuliana. The halls of the Palace I decorate: the geometric mosaic carpet with the motif of the maze, mosaic rugs with geometric designs and scenes of hunting and mosaic carpet with the image of the god Dionysus. Performances on Gamzigrads mosaics indicate the content and spirit of early Christian art that was for several decades later, during the reign of Constantine the Great and his immediate successors, fully presented in the central Balkans (Srejovic, 2001). The frescoes and precious marble wall paneling and green porphyrite characterize buildings in the southern and eastern part. In the immediate vicinity of the Great Temple were discovered fragments of statues of white marble. The most notably are the head of Jupiter and the head of Hercules. Based on these residues it was performed the defining of its purpose. There were found numerous fragments of marble statues of gods and heroes, which are thought to have been made by the Greek samples IV and V century BC.

Artistic creations presented in Romuliana undoubtedly represent the highest level of creativity of the early fourth century. The most recognized and most respected artists and creators of this period were engaged in the decoration of the palace of Galerius, whose grandeur and monumentality are reflected in the use of the most precious materials (marble, green porphyrite, red granite). Mosaics, frescoes and sculptures of great beauty and artistic and historical values testify to the importance of the art at the late antique period and put Romuliana in the level of the most representative archaeological sites in Europe.

Conservation and management of cultural heritage

Given that the archaeological site Gamzigrad is considered as one of the best preserved in Europe from this period, efforts are needed for the preservation and revitalization to keep it in that condition. Harmonization of activities undertaken at the site with the established system of protection and use provides the preservation of material and spiritual values that rank it among the cultural property of outstanding significance. In doing so, it is necessary to develop the projects that would raise public awareness about the importance of architectural heritage as an element of cultural identity and source of inspiration and creativity of the present and future (Roter-Blagojevic et al., 2009). Including in the List of World Cultural and Natural Heritage, the activities of scientific research and education received and its commercial aspect, which is an important part of providing funds for further cultural activities in the area.

In accordance with legislation, institutions authorized for the protection of cultural property have the following tasks: planning, determination and implementation of technical protection of monuments, decision-making on protection, collection and preservation of the necessary documentation regarding monuments, protection and monitoring of their use in order to prevent unplanned demolition, reconstruction and restoration of cultural property and its protected areas (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). As required by the Law on Cultural Property (Official Gazette, 2004), the work of restoration and conservation of cultural heritage of our country is in charge of the Office for the Protection of Cultural Monuments of Serbia. The Institute recommends annual and long-term reconstruction plans, which are, after approval by the Board of the Institute for the Protection of Cultural Heritage, ratified by the Ministry of Culture. Final decisions about technical protection measures for the archaeological site Gamzigrad make the Ministry of Culture, at the suggestion of the Institute for the Protection of Monuments. After a final decision, the Institute develops conservation plan which represents all phases of conservation and restoration of monuments individually. If the plan provides restoration activities, it is necessary to include the Archaeological Institute in the project planning. In this way, it is provided a guarantee that the project is in compliance with preventive measures. Control works on the cultural heritage carried out by inspectors of the Ministry of Culture and the competent municipal administrative check the progress of archaeological research and conservation work.

Unlike the legal and technical protection based on a high level of expertise, management of cultural resources is an area still without an experienced and well trained staff. The expert team is consisted of people from different professions and formed in accordance with general principles of a future integrated approach presentation of archaeological sites Gamzigrad (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Cultural heritage is treated through spatial plans for special purpose areas, where the priority list, among others, is the archaeological site Romuliana (Zivanovic and Djordjevic, 2005). Cultural heritage Gamzigrad is managed by the Republic of Serbia, and directly responsible government institution is the Institute for the Protection of Serbia. In June 2005. it was defined the Plan for the management, research, preservation and presentation of archaeological sites Gamzigrad. This document defined the necessary legal and technical protection measures and a list of activities for the conservation, restoration and presentation of archaeological sites. About the maintenance and promotion of the site the National Museum in Zajecar takes care and its activity is determined on an annual basis.

Tourist valorization of archaeological site Felix Romuliana by Hilary du Cros-in model

Tourist valorization is defined as a "determining or assessing tourist attractions values or tourist attractions assessment of all those phenomena, objects and spaces that, in addition to other characteristics and properties, are attractive (interesting) for tourists so the tourists can satisfy their touristic (cultural or recreational) need " (Tomka, 1998). The essence of tourism is reflected in the evaluation of objective investigation and evaluation of the observed potential resources in order to determine (in) feasibility of investment activities aimed at developing tourism. The initial step in the implementation of tourism development, after evaluation of selected subjects, is the selection and placement methods. In tourism, there is no explicitly defined method of evaluation, and it has been used mainly quantitative - qualitative methods which express the value of valorized resources through a numerical expression, description, and sometimes graphic (Besermenji et al., 2010).

During the planning of the cultural tourism sustainable development in a particular destination, tourism valorization of cultural heritage has a major role (Romelic et al., 2006). Hilary du Cros (Du Cros, 2000) developed a model of cultural property valorization aimed to bring and train tourist attractiveness of the market. With this model, Cros introduced cultural tourism sub indicators in the evaluation process and the extent of their grading of tourism sector and the management of cultural resources and for assessing the robustness of cultural property to receive visitors (Hadzic, 2005; Stamenkovic, 2005; Besermenji and Pivac, 2008).

Rating sub indicators of the tourism sector

The tourism sector is consisted of two sub indicator types: market attractiveness and factors that are important for tourism product designing. Sub indicator can be assessed with grade from 0 to 5. However, some indicators have less credit ranges (Stanojlovic et al, 2010). After the evaluation points are added up, market attractiveness of cultural property in the tourism sector is estimated as follows: 0 to 20 points - weak attraction, from 21 to 40 points - average attraction, from 41 to 60 points - high appeal.

1. Market attractiveness

- The picturesque *environment* of the Black Timok river valley bordered by mountains of the eastern Serbia, where an archaeological site Felix Romuliana is located, has the potential for high grade. However, there is still need for the improvements, so the current grade is 4 (0-1 mild, 2-3 adequate, 4 good, 5 excellent).
- Gamzigrad archaeological complex is an important cultural and historical property, well *known outside the local area*. Also, as the subject of many excursions and visits it can be assessed with grade 4 (not 0, 1-3 somewhat, well 4-5).
- Felix Romuliana presents an *important national symbol*, primarily due to the fact that it is the most attractive and best preserved monument of the Roman court architecture. Rating is 5 (not 0, has the potential 1-3 to 4-5).
- Large cultural and historical significance of the site and its tumultuous history provides an opportunity to educated performers to tell the visitors an interesting story. Stories about the emperor Gallery and his life and even death are particularly interesting. On this basis, we can conclude that this is an *educational site* and assign a score 5 (not 0, has the potential of 1-3 to 4-5).

- Thanks to its specific characteristics, this site is *clearly differentiated from the surrounding cultural property*, so this indicator can be assigned a score 5 (poor 0-1, 2-3 adequate, well 4, well 5).
- Environment, the cultural - historical values, turbulent history and interesting stories that accompany the site where the remains of the imperial palace Felix Romuliana are, make it particularly *attractive for special needs*. Beginning from 1993. an international event "Summer school of philosophy" which offers its students training in classical philosophical spirit has been held. Also, every year on the date of 12th September the Day of Europe's cultural heritage has been marked. This factor received grade 4 (not at 0, has the potential of 1-3 to 4-5).
- A high degree of *complementarity with other products at the destination* characterizes this archeological site (cultural, spa, educational, manifestation, religious, pleasure) and the score is 4 (not at all 0, there are some potential 1-3 to 4-5).
- *Touristic activity in the region* is becoming stronger, but the level of tourist organization is relatively weak. For a tighter linking of tourism and cultural workers it is needed to promote tourism and cultural sites. Also, it is very important to educate and involve local people in activities of promoting tourism development. Cause rating is 3 (almost no 0, to some extent, 1-3, high 4-5).
- The site clearly *associates with the culture*, primarily because of the numerous cultural activities and cultural monuments that are in his environment, so the grade is 4 (not at 0, 1-3 to some extent, completely 4-5).

2. *Factors important for tourist product designing*

- *Access to the archaeological site* is allowed, and the score is 3 (0 is not allowed, limited access to 1-2, allowed access to all elements of the cultural property 3-4).
- *Transport from the population center to the cultural property* is good and contributed by a convenient location and proximity to cultural property in relation to the municipal and regional center. Also, transport to the archaeological site is good taking into account the availability of emissive centers in the country. Do these sites can be reached by car, bus or train, rating is 2 (it is very far away / difficult access to 0, is facilitated by the availability of 1-2, the availability of excellent 3).
- Around Felix Romuliana there are many cultural attractions. These include Radul beg shelter and Turkish mills and many monuments located in Zajecar. There are numerous monasteries and churches, theatre "Zoran Radmilovic," National Museum "Zajecar". *Proximity of cultural attractions* can be judged with grade 2 (0 far away, easy access to 1-2, the distance can be easily and quickly move on foot 3).
- *Service benefits* related to the availability of information on cultural property are adequate (promotional materials, artwork, books). Within the complex there is a utility facility in the form of cafes where visitors can take a rest and refresh. It is quite easy to arrive at the site, because there are boards with necessary information about its surroundings. There is a parking space of suitable capacity. This indicator can be rated grade 4 (0 poor, inadequate 1-2, 3-4 good, excellent 5).

The total score of the tourism sector indicators is 49 with a high degree of market appeal. That means that there are good conditions for tourism product designing (weak attraction of 0-20, 21-40 medium attractiveness, high attractiveness 41-60).

Sector of cultural property management

1. Cultural and historical significance

- The archeological complex Felix Romuliana has exceptional *artistic value*. Objects of the imperial palaces were richly decorated with frescoes, mosaic floors and vestibules of large artistic value. Also, there were found some parts of a sculpture like the head of Jupiter, Hercules, Gallery, and others that are now in the National Museum in Zajecar and testify to the art of late antiquity period. Therefore, sub indicator of aesthetic value can be regarded with the highest grade 2 (low 0, 1 medium, high 2).
- Great *historical value* of the site determines the period of its construction (III and IV century), and grade is 2 (low 0, 1 medium, high 2).
- Participants of the excursions and other tourists during the visit of the archaeological site, thanks to the help of professional and trained guides, are able to hear stories about the late Roman period, the king Gallery and the life, art and architecture of that era. Rating Felix Romuliana *educational value* is 2 (0 low, medium 1, high 2).
- *Social value* of this archaeological site is determined by its role of place for peoples' gathering and socializing and events that take place here. However, social value is not sufficiently affirmed, so the grade is 1 (low 0, 1 medium, high 2).
- *Scientific value* means the degree of scientists', historians' and archaeologists' interest for the observed object. Felix Romuliana is a major challenge for researchers, so this sub indicator could be evaluated with the grade 2 (low 0, 1 medium, high 2).
- Archaeological site Felix Romuliana is *rare cultural heritage* of the destination and region. This cultural heritage is a rarity, thanks to being "the only example of this type of construction of the second period of the Tetrarchy (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Rating is 3 (a common cultural heritage of the same type is 0, less common goods of the same type 1, rare good of the same type 2, unique good of the same type 3).
- Archaeological complex Gamzigrad, with extremely well-preserved ruins of imperial palaces and accompanying buildings can be characterized as very *representative*. The classification of the site on the list of world cultural heritage, in particular contributed to its representativeness and create opportunities for attracting tourists, which makes evaluation of 4 (weak 1, 2-3 good, excellent 4).

2. Robustness

- Archeological site Felix Romuliana can receive visitors without much buildings damaging, but only if they comply with appropriate standards of conduct. *Sensitivity of cultural goods* can be regarded by grade 1 (large 0-1, 2-3 considerable, is not sensitive 4).
- Conserved architectural parts, the western gates and towers that surround them, the palace in the north-western part with the mosaics, basilicas, baths, a small temple and the Jupiter temple are in good condition thanks to the undertaken *reparation measures*. However, the condition of the eastern gate tower facade is rapidly deteriorating, and it is necessary to start working on them as soon as possible (The Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia, 2005). Generally, the remains of the imperial palace of Galerius, with all the accompanying facilities are in adequate conditions, and to maintain this state in the future it should be regularly carried out conservation work. Rating is 3 (0 poor, partly carried out 1, 2-3 good, well 4).

- *Management plan of this cultural heritage* exists. Particularly, it should be pointed out the existence of the Master Plan, "the Roman emperors - Felix Romuliana", produced by the Economics Faculty in Belgrade, which involves the development of cultural and historical tours related to the ancient Roman heritage, as one of the priorities of tourism development in Serbia. Rating is 5 (0 no plan, the preparation was 1-4, there are 5).
- There is *regular monitoring and maintenance of cultural heritage* and it is under the authority of the Institute for the Protection of Cultural Monuments and the National Museum in Zajecar. Rating is 4 (0 poor, somewhat 1-2, 3-4 good, well 5).
- The possibility of *negative impact caused by numerous visitors* is large. It is assumed that too many visitors could distort the appearance of cultural property, even though such a thing has never happened. Rating is 3 (a great option, average option 2-4, small chance 5).
- The *modification possibilities* as a part of product development are present, especially when it is about the arrangement of green areas, the introduction of modern lighting, complex arrangement of the approach, but it should not adversely affect the physical condition of cultural property. Rating is 4 (a great option, medium 2-4, small chance 5).
- Consultations with stakeholders, particularly around investment, should be made in the planning and organization of tourism in this region. In recent years, it has been done much useful things related on this issue. In particular, the situation has been improved after putting the site under protection of UNESCO. That provides access to various funds and improves the possibilities for cooperation with organizations around the world. Rating is 4 (0 poor, adequate 1-2, 3-4 good, excellent 5).

The total score of indicators for the management sector of cultural heritage is 40, which represents a moderate value (sensitivity / low cultural value of 0-20, 21-40 moderate value and high value 41-60).

The matrix of market attractiveness / robustness

Based on the above analysis, the matrix of the market attractiveness (see Table 1) consisted of nine cells marked with M (i, j) (i, j = 1,2,3) can be presented. Depending on the assessment that has been assigned to the cultural heritage in the previous procedure, it is determined the cell it belongs to.

During the tourism product creating in the cultural tourism, cultural property which has the most potential after the tourist valorization has been classified in the cells M (2,3) and M (1,3). Cultural property with secondary and high market appeal, but a low degree of robustness can be used for tourism, but only after providing conditions that will prevent its damage during the tourists' visits. Cultural property which is characterized with low market attractiveness, M (3,1), could not be viewed as a destination that will attract many tourists. Cultural goods with high value or good indicators of cultural significance / robustness and mediocre tourist attraction must be properly promoted, and protected in terms of determining the optimal number of visitors to establish a sustainable development of cultural tourism (Stamenkovic, 2005).

After the tourist valorization, it can be concluded that the archaeological site of Felix Romuliana near Zajecar is cultural heritage of category M (2,3) with average values of cultural significance / robustness indicators and high market appeal. Therefore, the site is suitable for the development of tourism at the destination.

Conclusions

Numerous archaeological sites throughout Europe testify about the achievements of the powerful Roman Empire. One of the most important, also the last monument of court architecture related to Diocletian's system of government is undoubtedly Romuliana - Gallery Foundation. This magnificent imperial palace with its luxury and size exceeds the importance of Diocletian's Palace in Split. Thanks to the preservation of the remains of the former imperial palace in Gamzigrad near Zajecar and prominent artistic and architectural value that characterizes it, this site was included in the UNESCOs' List of World Cultural and Natural Heritage in 2007. Thus, Gamzigrad contributes to the creation of exceptional opportunities for tourism promotion and development, not only in this region but also in whole Serbia.

Based on the conducted touristic evaluation it can be concluded that the archaeological site Gamzigrad is cultural property of exceptional cultural - historical significance. Ratings of sub indicators of management sector and robust of this cultural heritage indicate some shortcomings and their value is assessed as moderate. Accordingly, it is necessary to pay special attention to conservation and determining the optimal number of visitors to reduce the risk of damage to the site.

According to the existing plans (Official Gazette, 2004), the objectives of this area are based on the promotion of tourism and recreation with the optimal evaluation of local complementary activities. The site has excellent potential to make a major development motive of Timok region. In order to take advantage of all benefits in the right way it is needed to run the relevant institutions and individuals with the knowledge and financial investments to contribute the creation of tourism products based on the archaeological site of Felix Romuliana. By investing in new construction and reconstruction of existing base material, and careful designing and implementation of marketing strategies, it could be possible to make the conditions for attracting not only domestic but also foreign tourists. Also, it is necessary to educate local people about the importance of immovable cultural property and actively involve them in tourism promotion activities.

In recent years, significant progress in the area of managing site has been noticed. From the National Museum in Zajecar numerous initiatives has been launched in order to promote and draw attention of experts from all over the world. With the extension and improvement of this practice Felix Romuliana, as cultural heritage of exceptional significance and value, could be included in the cultural and tourism trends in the future.

References

See references on page 169.

Figures and tables

Figure 1. The basis of the imperial palace

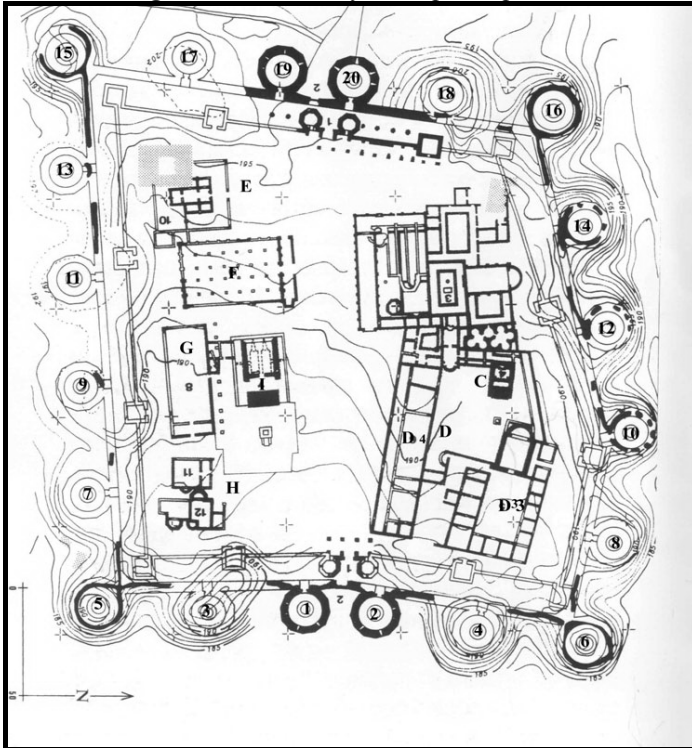

Table 1. Market attractiveness matrix (Source: H. du Cros, 2000)

Робустност	41 – 60	M (1,1)	M (1,2)	M (1,3)
	21 – 40	M (2,1)	M (2,2)	M (2,3)
	0 – 20	M (3,1)	M (3,2)	M (3,3)
		0 - 20	21 - 40	41 - 60
Тржишна привлачност				